

KIKÖCSÉN

SCHÜTZ ÖDÖN

A *kiköcsén* szó a magyar szótári irodalomban nem fordul elő, eddig egyedül Takáts Sándor közölt néhány adatot 16. századi solymászó főurak levelezéséből. Ifj. Nádasdy Ferenc 1569, Forgách Simon 1579, Zay Lőrinc 1583. évi egy-egy leveléből világos, hogy a *Kiköcsén* sólyom-, ill. ölyv-fajta madár volt.¹

Egy közleményében Haszan Eren — valószínűleg a hangzás alapján — megjegyzete, hogy „talán török eredetű szó”, de hozzátette, hogy hasonló szót a szótárakban nem talált.² Minket egy örmény történeti forrás egy adata indított a vizsgálódásra. Kiderült azután, hogy a szónak igen gazdag rokonsága van a törökségnél, de a mongolban is; a *kiköcsén* — madárnév.

Mára a legkorábbi török forrásoktól kezdve megtalálható megfelelője. Ótörök *kögürčän* (Gabain, Alttürk. Gramm., 315); *kögürčün* (Clau-son, Etym.Dict., 713), *kügürčün* (Brock., 116), **kökärčin* (Räsänen, Etym.Wb., 287), CC *kügürčin* (CC 157), *köwärčin* (Leid.Anon., 99) *kügürčin* (Abu Hayyan, 54), *kügärčin* (Bulğat 32), *kökärčin* (Tuħfat 206), *kügärjin* (Qawānīn 315), troki karaim *kúgürčün* (Kow. 225), kaz. tatár *kügärčēn* (RTS I, 199), baskir *kügärsen*, oszmán *güvercin*, türkmén *gögärčēn*, kumük *gügürčün*, stb. A szó megvan (a jakut kivételével) a többi török nyelvben is 'galamb' jelentésben.

De ugyanilyen bőségesen fordul elő mongolban is a régiségben és a modern köznyelvben és a nyelvjárásokban. A Yüan és Ming-kori szótárakban: *kökörčigen*, *kökerčikene* – *kökürjin* alakban, továbbá Ibn Muhamma *kögürči*, Muqaddimat al-adab *köwürčigen*, Qazvini *kögürči*, stb. és a modern irodalmi nyelvben, valamint variánsai az oiratban, kalmükben, stb.³

¹ MNy VI, 450–51. — Ugyanezeket az adatokat (Ödöngő Dániel álneven) ismételtelen közreadta „A magyar solymászatról” írt cikkében: Budapest Szemle CLIX. (1914) 330–31, 333., majd „Rajzok a török világból” III. kötetében (Bp., 1917, 58–59, 62.). — Újabban a Budapesti Szemle változatát közölte Takáts „Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból” (Bp., 1961) c. cikkgyűjteménye.

² MNy XXXIX (1943), 157.

³ Ligeti, Le lexique mongol de Kirakos de Gandzak, Acta Orient. Hung. (XVIII, 1965, 285–86; Radloff W., Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte, I–IV., SPb 1893–1911. (II. 1427); Brockelmann, C., Mitteltürkischer Wortschatz. Bibl. Orient. Hung. I., 1928. (116); Räsänen, M., Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki 1969, 287; Clauson, G., An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford. 1972, 713. Vö. TESz, II. 605, (*kökörčsin*.)

A magyar szóhoz legközebbi, legmegfelelőbb variánst egy örmény forrásban találuk meg *kōkūcīn* alakban, szintén 'galamb' jelentésben.

Az illető örmény szöveg a tatárjárás korának egyik elsőrendű forrása, a gandzaki Kirakosz „Arménia története” c. krónikája,⁴ amely nemcsak a Kaukázusontúl 13. századi történetének legértékesebb leírását adja 1265-ig, hanem egyúttal rendkívül érdekes párhuzamokat szolgáltat az 1241–42-ben Európa felé irányult tatárjáráshoz is.⁵

Az adott esetben különös jelentőséggel bír számunkra, hogy a szerző „A tatárok küllemének rövid leírása” c. (32.) fejezetéhez egy 50 szavas mongol-örmény szójegyzéket csatolt, melynek kéziratvariánsai sok esetben vagylogosan vagy kettősen török értelmezést is adnak, és ezek között szerepel a *kōkūcīn*.⁶

Ami a szó hangalakját illet a *kōkūcīn* olyan török nyelvből való, amelyben a szókezdő *k*- és szóbelseji *-k-* zöngésülése nem ment végbe. A szó legtöbb változatában a szó belsejében egy *-r-* is szerepel. Ennek kiesése a magyar nyelvben is végbemehetett volna, de Kirakosz szójegyzéke mutatja, hogy ez már az átadó nyelvben megtörtént. A szó hangnemében a veláris-palatális változat nem az átadó altáji nyelv számlájára írandó, hanem az örményére, t. i. az örmény fonémarendszerben nincsenek palatális labiálisok: *ö, ü*, így a *kōkü-* előtagot az örmény írás *koku-*nak reprodukálja. A magyar változatban szereplő első szótagbeli *-i-* lehet akár törökben, akár magyarban bekövetkezett delabializáció. A szóban előforduló zárhangok aspirátával vannak írva, ez onnan származik, hogy az örmény zárhangok keményebbek, mint a török vagy a legtöbb európai nyelv zárhangjai, így e zárhangokat örmény írásban általában a megfelelő aspirátákkal adják vissza.

A madár azonosítására több feltevés látott napvilágot. Bástyai László a levelezésben előforduló „kéklábú” jelző miatt a kerecsensólyommal azonosítja, nyilván mivel a kerecsensólyom fiataljainak lába kékes ólomszürke

⁴ Kirakosz Gandzakeci, Patmutiwn Hayoc. (Arménia története). Velence 1865. Új kiad. K.A. Melik-Ohandzsian. Jerevan 1961; Orosz ford.: L.A. Hanlarian. Istorija Armenii. Moszkva 1976.; Francia ford.: M. Brosset. Histoire d'Arménie. SPb 1871.

⁵ Schütz, Ö., A mongol hódítás néhány problémájához. Századok XCIII/2–4 (1959) 209–32; id., Tatarenstürme in Gebirgsgelände. CAJ XVII, 2–4, 253–73; id., Ilkánok és mamlukok harca a Szentföld hátszágáért. Keletkutatás 1990. 1–18.

⁶ Velencei kiad. 149–50; Jerevani kiad. 1961. 274–75; Orosz ford. 1976, 173–74; Francia ford. 135–36. L. 4. j. A szójegyzékkel már korán, a tatárjárás történetében való elmélyedésem kezdetén, elkezdtem foglalkozni, de Ligeti Lajosnak nagyon megtetszett a téma és magáévá tette a kérdést, hiszen munkaterületének jelentős szegmentumát képezték a középkori keleti mongol szótárak. E munkájának gyümölcse lett a „Lexique” (lásd fent 3. j.) és beszélgetéseink során minden tételnél mélyen belemerült a téma armenisztikai nyelvészeti vonatkozásaiba.

színű.⁷ Az ugyan nem mondana ellene az azonosításnak, hogy a fiatal és felnőtt madár kétféle nevet viseljen (ilyen esetre a madárvilágból is van elég példa), azonban a levelzésben a „kéklábú” külön szerepel, és megfelel a 'bastard'-nak (Blaufussfalke), melyet egyébként Schenk (és már néhány elődje is), a 'Falco cherrugh' északmagyarországi válfajával azonosított.⁸

Valószínűbbnek látszik egy másik azonosítási feltevés. Balkay a *kokučin*-t a 'Falco subbuteo'-val ('kabasólyom'), ill. a 'Falco columbarius aesalon'-nal ('kissólyom') azonosítja.⁹ Bár Schenk ezt az azonosítást elutasítja, mint aminek nincs „tárgyi alapja”, mégis ezt a feltevést látszik támogatni a madár kis termete, mint ahogy Forgách Simon írja levelében „kiköchen felette zep madár, chiak hogy nem igen nagy”.¹⁰ Emellett szól a szó altáji etimológiája is; a *kokučin* jelentése 'galamb', a kabasólyom éppen galamb-nagyságú.¹¹

A jelentéskülönbség nem olyan nagymérvű, mint ahogy az első tekintetre látszik. Az ornitológiai szakirodalomban általános a nagyságtípus megjelölések között a „galamb” nagyság, ill. az ehhez való viszonyítás. De az egyenlő nagyságú madarak tipizálása a népnyelvben is általános.¹² Hogy török példát idézzünk, a ragadozómadár házimadárral való jellemzésével találkozunk például a Baburname-ban, ahol a *kerče*-t (mely feltehetőleg a *qarča* 'sólyom, héja' (<*qarčiya*) magashangú változata), az író így jellemzi: „a fecskék fajtájához tartozik, de a fecskénél nagyobb”.¹³

A jelentésbeli közelségről tanúskodik egyébként a szótó -*nük* képzővel alakult testvérszava: tar. *kökänük* 'Turteltaube' és a keletturkesztáni *kökünük* 'Turmfalke, Tinnunculus alaudarius',¹⁴ *kökenek* ?'kestrel, Falco tinnunculus'.¹⁵

De alátámasztja az etimológiát a szín is, a kabasólyom háta acélszürke. A színmegnevezés pedig a madaraknál is gyakori névadó tényező, pl. a magyar *vércse*, vagy a török *lačın* < *ala* + *čin* ('vörös' + képző).¹⁶

⁷ Bátyai László, Vadmadárból – vadászmadár. Bp., 1955, 26; (a Művelődéstörténeti Tanulmányok kiadásában nyomdahibából „kétlábú”, 249.)

⁸ Aquila folyóirat, XLVI-IL, 1939–1942, 106, 110, 113.

⁹ Apud Schenk: Aquila, 1939–42, 70.

¹⁰ MNy VI, 451.

¹¹ A nomenklaturára lásd: Keve A., Magyarország madarainak névjegyzéke. Bp. 1960, 28–29.

¹² Így pl. oroszban: Gyementyev, Szokoly, 141.)

¹³ Apud Radloff Wb., II, 1105.

¹⁴ Baessler-Archiv, IV, 8.

¹⁵ E.D. Ross, Polyglot List of Birds, in: Mémoires of the Asiatic Society Bengal. Calcutta 1911, 272.

¹⁶ Palló Margit, NyK XLVI, 155. – Hasan Eren, A török magánhangzóváltozás, 7.

A szó végeredményben nem került bele a magyar köznyelvbe, tehát nem annyira jövevényszónak számíthatjuk, hanem mint alkalmi használatú idegen, vagy nyelvjárási, ill. regionális szónak, mely kun-tatár solymászoiktól kerülhetett a vadászó főurak nyelvébe.

Rendkívül érdekes ugyanakkor, hogy a *kögürčin* szóval teljesen azonos hangalakú szó megvan a magyarban, azonban nem madár, hanem virág jelentésben. A közös a madár és a virág között a szín: a *kiköcsén* kék madár, a *kökörčin*¹⁷ kék virág. Az alapszó mindkét esetben a *kök* ~ *kék* szó, melyet a magyar nyelv szintén átvett a törökből. Igen meglepő, hogy a törökben a szóképzletben csak a madarat jelentő szó van meg, a magyarban viszont csak a virág jelentésű *kökörčin* maradt meg. Magyarban érthetőnek látszik, hogy a madár jelentésű szó nem maradt meg, azonos hangzású szavak közül az egyik általában kiesik a szóképzletből, (pl. *hugy* 'vizelet', *hugy* 'csillag'),¹⁸ bár az adott esetben a *kiköcsén* eltérővé vált hangalakja lehetővé tette volna félreértéstől mentes használatát. Török forrásból mindeztideig nem került elő virág jelentésű változat.

¹⁷ Gombocz Z., Honfoglalás előtti török jövevényszavaink. Bp. 1908. 67; Gombocz, BTLw.

¹⁸ TESz II, 160–61.